

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

III Yazı

19-cu əsr Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərindən Mirzə Kazım bəyin dünyagörüşünü tədqiq edən akademik Heydər Hüseynova görə, o, 1840-cı illərdə ilk dəfə "Azərbaycan dili"nin elmi qrammatika qaydalarını yaratmışdır. Hüseynov yazırdı: "Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə olaraq məhz o (Mirzə Kazım bəy - F.Ə.), "Azərbaycan dili" istilahını elmi cəhətdən əsaslandırmış və tətbiq etmişdir. Həm də o, "azerbicjanskiy" yazırdı."1 Mirzə Kazım bəyin Türk dilinin "Azərbaycan ləhcəsi" üzərində dayanması Çarlığın da maraqlarına cavab verən bir amil idi.

"Professor Mirzə Kazım bəy rus mədəniyyətinin möhkəm əqidəli tərəfdarı olmuşdur"; 2 - deyən Hüseynov onun ədəbiyyat və estetikaya dair fikirlərini də təhlil etməyə çalışmışdır. Hüseynova görə, bu məsələlərin təhlili zamanı Kazım bəy ictimai hadisələrin anlamında materialist olmasa da, əsərləri real, obyektiv dünyanın təhrif edilmiş inikası kimi izah edən fikirlər söyləmişdir: "Məlumdur ki, dinin və mitologiyanın düzgün elmi izahı o faktlardan çıxış edir ki, din və mitologiya təbiətin real qüvvələrinin insanlarnın başında fantastik inikasıdır".

O, Kazım bəyin müridizm və onun başısı Şeyx Şamilin dünyagörüşünün də təhlil etməyə çalışmışdır. Hüseynova görə, Şamilin apardığı mübarizə xalq azadlığı hərəkatı olub Çar Rusiyasının müstəmləkə siyasətinə qarşı yönəlmişdir. Bizcə, o, Kazım bəyin Şamilə bağlı dedikləri ilə tamamilə razılaşmışdır. Hüseynov yazırdı: "Beləliklə, M.Kazım bəy belə nəticə çıxarır ki, Şamil xalq seçmişdi və bu mənada onu imam adlandırdılar. Şamil öz siyasəti ilə, dağstanlıların ümumxalq seçiminin məhz onun üzərinə düşməsinə müvəffəq oldu. M.Kazım bəy göstərir ki, Şamilin imametinin şəriətin gözündə mübahisəli olmasına baxmayaraq, Şamil xalqın nümayəndəsi idi, o dağlıların cəsur rəhbəri olmuş, ruhani və dünyəvi hakimiyyətləri öz əlində cəmləşdirmişdir".

Bizcə, Hüseynov Kazım bəyin müridizm və Şeyx Şamil haqqında yazdığı ilə əsasən razılaşmışdır. Bunu, onun aşağıdakı sözləri də təsdiqləyir: "Məlum olduğu kimi, müridizm Azərbaycanda da olmuşdur. Sosial hərəkat kimi müridizm çarizmin müstəmləkəçilik zülmü əleyhinə, həmçinin Azərbaycan feodalları əleyhinə çevrilmişdir".

Qeyd edək ki, Hüseynova qarşı Sovet Rusiyası repressiya aparatının işə düşməsində onun müridizm və Şeyx Şamilə bəslədiyi müsbət fikirlər əsas bəhanə olmuşdur. Hətta, onun müridizmə bağlı müsbət fikirlərindən sonra lap axırda azacıq "tənqidi" belə, yəni "M. Kazım bəy müridizmin sosial sinfi köklərini açma bilməmişdi. O, Şamilin ideləşdirmişdir", 6 - deməsi də

onu xilas edə bilməmişdir.

Daha sonra Kazım bəyin babilərle bağlı düşüncələrini şərh edən Hüseynov yazırdı ki, babilər təlimi əslində islam dininə qarşı etiraz idi: "Bu təlim, əsas etibarilə, o zaman mövcud olan dövlət quruluşunda islahatlar aparılması haqqında, insan şəxsiyyətinin siyasi azadlığı haqqında məsələ qoyurdu". 7 O, yazırdı ki, Babilin özü yeni din, yeni ayinlər təklif etməsə də, babilər axırda şəriətə tabe olmaqdan tamamilə imtina etdilər: "Sonralar, babilərin gizli dərnəkləri təşkil edildiyi dövrdə babiləyin bir sıra yeni prinsipləri yarandı. Babilərin hər bir yeni təşkil edilmiş dərnəyi öz ən yaxın müəllimlərinin təliminə tabe olurdu".

Onun fikrincə, dərin sosial köklərə malik babilər hərəkatı feodal zülmü

"azacıq" çox tənqid etməsi əslində "bağışlanmayacaq" dərəcədə olmasa da, ancaq bu onun düşmənlərinin əlinə bəhanə vermək üçün "əla" fürsət olmuşdur.

Bizcə, Hüseynovun bu əsərinin əsas nüvəsi və mahiyyəti M.F.Axundovla bağlı apardığı tədqiqatdır. Axundovu mübarizə ateist, materialist və inqilabi-demokratıyanın banisi sayan Hüseynovun fikrincə, onun əsərləri yalnız Azərbaycan xalqını deyil, Şərqi məzlum xalqların din və cəhəllət baxovlarından xilas olmağa çağırır, bu kütlələrə onların istismarçılara qarşı mübarizəsində kömək edirdi. 11 O, yazırdı: "M.F.Axundov mütərəqqi demokratik ideyalar irəli sürür; böyük qətiyyət və cəsarətlə onların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparır-

sının qəti tələb edilməsi və təbiət hadisələrinin öyrənilməsinə çağırışdan ibarətdir. O, yorulmadan hər vaxt elm və incəsənətin inkişafına mane olan ruhaniləri ifşa edirdi".

Hüseynovun Axundovun fəlsəfi irsində diqqət etdiyi əsas məsələ onun ontoloji görüşləridir. Onun fikrincə, Axundov ontoloji məsələdə materialist fəlsəfəsinin tərəfdarı idi; materializmin əsas müddəalarını dərinləndirərək, o onları konkret təbiət hadisələrinə tətbiq edə bildirdi: "Lakin Marksdan əvvəlki bütün materialistlər kimi, o, "aşağıdan materialist və yuxarıdan idealist" idi; o, ictimai hadisələrin izahında idealist olaraq qalırdı və bu "yuxarıdan idealizm" Axundovun fəlsəfəsində kifayət qədər böyük yer tutur. O öz materializmini təbiət hadi-

və dinə qarşı çıxışlarında Axundov bir fəlsəfi sistem kimi idelalizmə demək olar ki, toxunmur. Ola bilsin ki, M.F.Axundov onların hamısını həmfikir sayaraq, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Ksenofan, Petrarka, Volter, Cəlaləddin Rumi, Spinoza və sair bu kimi mütəfəkkirlərin baxışlarındakı fərqləri də dərk etmədi. Onun fəlsəfəsindəki müəyyən eklektikliyə və bir sıra anlaşılmaqlara baxmayaraq, M.F.Axundov öz bənzərsiz materializminin inkişafında çox yüksək pilləyə qalxmaq müyəssər oldu. Onun materializmi təbiət hadisələrinin öyrənilməsi əsasında, dinin bütün uydurmaları və mövhumatın ifşa edilməsi əsasında inkişaf edib, Marksdan əvvəlki dövrün bütün materialistləri kimi, M.F.Axundov materiyayı real varlığını

Heydər Hüseynovun dünyagörüşündə maarifçilik və milli fəlsəfə

və xarici kapital əleyhinə yönəlmişdi: "Babilər din pərdəsi altında çıxış edirdilər. Lakin aydındır ki, dini örtük altında kütlələrin inqilabi hərəkatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən real siyasi qüvvələr gizlənməmişdi". 9 Hüseynov daha sonra yazırdı: "O da seçiyəvidir ki, babilik hərəkatı İranda mütərəqqi, azadlıqsevər hissəsini, məhz İranda Azərbaycanı daha çox əhatə etmişdi. Məlumdur ki, İranda yaşayan azərbaycanlılar həmin ölkədə inqilabi-demokratik hərəkatların həmişə bayraqları olmuşlar".

Beləliklə deyə bilərik ki, Hüseynovun Kazım bəylə apardığı ictimai-fəlsəfi tədqiqatlarda əsasən onun rus mədəniyyətinə bağlılığı, islam dininin tənqidi, müridizmin və babiləyin əsil mahiyyətini açmaqla bağlı olmuşdur. Bizcə, Kazım bəy xristianlığı qəbul etdiyi üçün bunun üzərində çox dayanmayan Hüseynovun öz dövrünün şərtlərindən əsas kənara çıxma halı müridizm və Şeyx Şamilə nisbətən çox dəyər verib, çar Rusiyasını istəməyərək "İfrat" dərəcədə tənqid etməsi olmuşdur. Bizcə, Hüseynovun Şeyx Şamilə azacıq da olsa, müsbət fonda təqdim edib çar Rusiyasını da

di. Axundov köhnə həyatın kökündən dəyişdirilməsi uğrunda mərkəzi mübarizəyə başlamışdı. Qarşıdakı yol çox çətin və təhlükəli idi: onu xan, bəy, molla, seyid və cəmiyyətin çar satraplarının mühafizə etdiyi digər tüfeyli kəsirdi. Axundov bu maneələrin arasından qaçınması yollarını axtarırdı. Xalqa xidmət etmək arzusu ilə yaşayaraq, o öz əsərlərini başqa müəllifin adı altında nəşr edilməsi kimi qurban verməkdən, öz adını gizlətməkdən qaçmadı".

Bir sözlə, Hüseynova görə, Axundovun fəlsəfi əsərləri Azərbaycanın mütərəqqi insanlarını dərinləndirən və ümidlərini əks etdirən bütün məsələləri əhatə edirdi: "M.F.Axundov öz fəlsəfəsini orta əsr Şərqi xolastikasının tənqidi əsasında qurub. Öz fəlsəfi dünyagörüşünün təşəkkülün prosesində o, bir sıra yeni ideyalar irəli sürüb... Onun fəlsəfəsinin əsas ideyası elmin ilahiyatdan ayrılma-

sələrinin dərkindən ictimai inkişafın düzgün dərk olunmasına qədər genişləndirə bilmədi. İctimai hadisələrin qiymətləndirilməsi və izahında idealizm mövqeyində olması ona sinfli cəmiyyətin əsas hərəkatverici qüvvəsini – sinfli mübarizəni görməyə mane olurdu".

Varlıq məsələsinə münasibətdə Axundovun bəzən materializmlə idealizm arasında tərəddüd etməsini Hüseynov belə izah edirdi: "Əvvəlcə M.F.Axundov Cəlaləddin Rumi, Qəzali və digər pantestlərin tərəfdarı idi. Sonradan o, Cəlaləddin Rumini tənqid etməyə başladı, lakin bu tənqid gedişində o, idealist fəlsəfəsinin qno-seoloji köklərini dərinləndirərək edə bilmədi... M.F.Axundov idealizmin qno-seoloji köklərini nəinki dərk etmir, hətta idealist fəlsəfəsinin incəliklərini və müxtəlif növlərini ayırd etmədi. Şəriət

Hüseynovun Axundovun fəlsəfi irsində diqqət etdiyi əsas məsələ onun ontoloji görüşləridir. Onun fikrincə, Axundov ontoloji məsələdə materialist fəlsəfəsinin tərəfdarı idi; materializmin əsas müddəalarını dərinləndirərək, o onları konkret təbiət hadisələrinə tətbiq edə bildirdi: "Lakin Marksdan əvvəlki bütün materialistlər kimi, o, "aşağıdan materialist və yuxarıdan idealist" idi; o, ictimai hadisələrin izahında idealist olaraq qalırdı və bu "yuxarıdan idealizm" Axundovun fəlsəfəsində kifayət qədər böyük yer tutur. O öz materializmini təbiət hadisələrinin dərkindən ictimai inkişafın düzgün dərk olunmasına qədər genişləndirə bilmədi. İctimai hadisələrin qiymətləndirilməsi və izahında idealizm mövqeyində olması ona sinfli cəmiyyətin əsas hərəkatverici qüvvəsini – sinfli mübarizəni görməyə mane olurdu"

Hüseynovun Axundovun fəlsəfi irsində diqqət etdiyi əsas məsələ onun ontoloji görüşləridir. Onun fikrincə, Axundov ontoloji məsələdə materialist fəlsəfəsinin tərəfdarı idi; materializmin əsas müddəalarını dərinləndirərək, o onları konkret təbiət hadisələrinə tətbiq edə bildirdi: "Lakin Marksdan əvvəlki bütün materialistlər kimi, o, "aşağıdan materialist və yuxarıdan idealist" idi; o, ictimai hadisələrin izahında idealist olaraq qalırdı və bu "yuxarıdan idealizm" Axundovun fəlsəfəsində kifayət qədər böyük yer tutur. O öz materializmini təbiət hadisələrinin dərkindən ictimai inkişafın düzgün dərk olunmasına qədər genişləndirə bilmədi. İctimai hadisələrin qiymətləndirilməsi və izahında idealizm mövqeyində olması ona sinfli cəmiyyətin əsas hərəkatverici qüvvəsini – sinfli mübarizəni görməyə mane olurdu"

əsasını qəbul edərək, mexaniki, metafizik inkişaf konsepsiyasının tərəfdarı idi".

Akademik Heydər Hüseynovun fikrincə, bəzi tərəddüdlərinə baxmayaraq, bütün hallarda Mirzə Fətəli Axundov materialist idi və onun fəlsəfəsində materiya vahid substansiya, şüur və ideya isə materiyanın məhsullarıdır. O, yazırdı: "M.F.Axundov fəlsəfənin əsas məsələsini materialistcəsinə həll edir və bu əsas müddəadan irəli gələn nəticələri çıxarır. M.F.Axundov əsasən, təbiət özünə, özbaşına mövcuddur. Axundov – atomistdir. Lakin, bu, özünə-məxsus atomistikadır. Atom dedikdə o, ölçü və strukturundan asılı olmayaraq materiyanın tərkib hissələrini nəzərdə tutur. Təbiət atomların məcmusu olan materiyadan ibarətdir. Axundov materiyanın ən kiçik zərəciklərdən ibarət olduğunu hesab edir. Bu cür atomların sayı sonsuzdur, onlar vahid tam təşkil edirlər və bu tam – kainatdır".

O, Axundov kimi hesab edirdi ki, vahid kainatın, yəni maddi aləmin heç bir yaradana ehtiyacı yoxdur. Bu baxımdan kainatın materiyası müxtəlifdir, onu təşkil edən atomların sayı sonsuzdur. Hüseynov yazırdı: "Bu atomların birləşməsi və ayrılması maddənin bir keyfiyyətdən digərinə keçməsinin səbəbidir. Atomlar heç kim tərəfindən yaradılmayıb və heç bir zaman məhv olmur. M.F.Axundov əsasən, kainat vahid, tam və maddi varlıqdır. Təbiətdə obyektiv və mütləq qanunauyğunluq hökm sürür". 17 Ona görə, Axundov haqqı olaraq bütün mövcudatın əsası olan materiyanın xassələrinin öyrənilməsi haqqında tələb irəli sürür, materiyanın mahiyyətini tədqiq və dərk etməyə çağırırdı. Hüseynov Axundov kimi tamamilə razılaşdı ki, "yalnız bu yolla təbiətin o biri dünyada olan xalqının yoxluğunu sübut etmək olar, sübut etmək olar ki, Allah boş fantaziyanın məhsuludur. Din tərəftarları obyektiv varlığın mövcudluğunu inkar etmək məqsədilə təbiət elmlərindən istifadə edirlər. Onların mülahizələrinin başlanğıc nöqtəsi möcüzələrə və hər cür əfsanələrə inamdan ibarətdir. Dinin əsas müddəası təbiətin Allahın yaradıcılığının məhsulu kimi başa düşülməsindən ibarətdir. Dinin bu əsas müddəasının cəfəng olduğunu sübut etmək üçün təbiət olduğu kimi, necə var ele öyrənmək lazımdır. Bu nəticə M.F.Axundovun fəlsəfi sisteminin təməli hesab edilir".